

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXX

Sa. 287

Nisan 2016

ANKARA – 2016

BERLİN ANTLAŞMASI'NDAN SONRA MÜSLÜMANLARIN KARADAĞ'DA KALAN ARAZİLERİ MESELESİ*

ZÜBEYDE GÜNEŞ YAĞCI**

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren temel hedefleri arasında hiç şüphesiz devletin temel taşlarından *gaza* ideolojisini gerçekleştirebileceği bir alan olarak görülen Balkanları ele geçirmek vardı. Bu idealine ulaştıktan sonra Osmanlı Devleti'nin bir Balkan devleti olarak gelişmesini idame ettirdiği görülür¹. Meselenin manevi boyutunun yanında, güvenlik boyutu da ön plandaydı. Zira Balkanlara doğru yayılma politikası izleyen Osmanlı Devleti için bölgenin güvenliği, kendi güvenliği ve muhafazası ile eşdeğerdi². Ayrıca Edirne, Bursa ve İstanbul gibi büyük şehirlerin, iâşesinin buralardan karşılanıyor olması, bölgeyi Osmanlı Devleti için vazgeçilmez kılıyordu³. Bütün bunlara ilaveten meydana gelen bazı teknolojik gelişmeler ve fikirlerin, yine Balkanlar yoluyla Osmanlı Devleti'ne girdiği düşünüldüğünde⁴, Balkan topraklarının kazanılmasının getirdiği avantajların büyüklüğü kadar, kaybedilmesinden doğacak sıkıntıların karmaşıklığını da tahmin etmek güç değildir. Balkan topraklarından ciddi anlamda ilk kopmalar, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardın-

* Bu makale 12-15 Ekim 2012 tarihleri arasında Karadağ-Podgoriça'da düzenlenen "100 Godina od odlaska Osmanlija sa Balkana: Civiłizacija ili okupacija – Šta su nam ostavili" adlı sempozyumda sunulan *Berlin Antlaşması Sonrası Karadağ'dan Göç Eden Müslümanların Arazileri Meselesi* başlıklı bildirisinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Bahkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bahkesir/TÜRKİYE, zyagci@hotmail.com

¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2005, s. 46.

² Osmanlı Devleti'ne saldırılar, fetihlerin olduğu batıdan gelmekteydi. Bu nedenle devlet gözlerini batıdan ayırmıyordu. Bu durum günümüz için de geçerliliğini korumaktadır. Bilâl N. Şimşir, *Balkanlar ve Türkiye*, *Balkanlardaki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarın Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001)*, Bursa 2002, s. 20.

³ Bol miktarda et Eflak ve Boğdan'dan, balık ise Tuna boylarından büyük şehirlere getiriliyordu. Karadeniz'in kuzeyi kadar Eflak Boğdan da tahıl ambarı konumundaydı. Buralardan bol miktarda bal ve balmumu imparatorluğun büyük şehirlerine akmaktaydı. Nicoara Beldiceanu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi - I: Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyıla Sonuna*, Ed: Robert Mantran, İstanbul 1992, s. 154.

⁴ 1390'larda silah yapım teknolojisi ile bilgilerin Ragusa Cumhuriyeti üzerinden Osmanlı Devleti'ne girdiğini misal olarak gösterebiliriz Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal (1300-1600)*, I, İstanbul 2001, s. 261-264.

dan imzalanan Berlin Antlaşması ile yaşanmıştır. Berlin Antlaşması ile bağımsızlığını kazanan Balkan devletlerinden birisi de Karadağ'dır. Tabii bağımsızlık ilanı sınır anlaşmazlıkları, Müslümanlar mülkleri meselesi, Müslüman arazilerinin işlenmesinden elde edilecek gelirlerin aidiyeti sorunu, göç, eğitim vb. birçok meselenin ortaya çıkması demektir.

Bu çalışmanın amacı Karadağ'a bağımsızlık verilme sürecini ortaya koyarak, Karadağ'a verilen topraklardan göç etmek mecburiyetinde kalan Müslümanların Berlin Antlaşması'nda güvence altına alınan mallarının akıbeti ve bu malların gelirleri üzerindeki hakları sorununu irdelemek olacaktır. Ama öncelikle bağımsızlığa kadar Karadağ'ın durumuna kısaca göz atmakta yarar vardır.

Balkan Yarımadası'nın batısında yer alan Karadağ'ın⁵ fethi, Fatih Sultan Mehmed döneminde başlamıştır. Nikşik'e kadar olan bölgenin hâkimiyet altına alınması üzerine Karadağ Prensi Crnojević'in oğlu Zeta Beyi İvan Crnojević, başkenti Çetine'ye taşımak mecburiyetinde kalmıştır. Bir süre sonra 1499 yılında İşkodra'nın düşüşü ile İvan Crnojević Venedik'e kaçtığından, Karadağ'ın tamamı Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Karadağ bundan sonra İşkodra (İskenderiye) Sancağı'na bağlı bir kaza şeklinde teşkilatlandırılmıştır⁶. 1539 yılında idari bakımdan Bosna Beylerbeyliği'ne bağlı hale getirilen Karadağ, bölgenin dağlık olması nedeniyle 1851 yılına kadar *Prens-Bishop*⁷ ya da *Vladika* adı verilen hem idari hem de kilise yönetimini elinde bulunduran kişiler tarafından idare edilmiştir⁸.

⁵ Karadağ Devleti'nin resmi adı Sırp-Hırvat dilinden gelme Republika Crna Gora'dır. Türkçe'de kullandığımız Karadağ adı İtalyanca Montenegro kelimesinin çevirisinde gelmektedir. Balkan Yarımadası'nın batısında yer almaktadır. Karadağ Devleti, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Arnavutluk, Sırbistan ve Adriyatik Denizi çevrilidir. İşkodra Gölü civarı ve Adriyatik Denizi kıyılarında yer alan ova dışında ülkenin büyük bir çoğunluğu Dinar Alperinin kapladığı verimsiz dağlık bir alandır. Nenad Močanin, "Karadağ", *TDVİA*, XIV, İstanbul 2001, s. 384

⁶ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 5; Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine göre 1522 yılında Osmanlı idari taksimatında Karadağ İşkodra (İskenderiye) Sancağı'na bağlı *Kaza-i Kara Dağ ma'a Tîmâr* şeklinde kaydedilmiştir. Sancağın diğer kazaları İskenderiye, İpek, Podgoriçe ve Dukakin'dir. Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, Elazığ 2002, s. 270; 1514 yılından 1528 yılına kadar geçen kısa süre zarfında Karadağ ayrı bir sancak haline getirilmiştir. Karadağ Sancağı'nın sancakbeyliğini de İvan Crnojević'in Müslüman olan oğlu İskender Bey yapmıştır. Osman Karatay, "Osmanlı Hakimiyetinde Karadağ", *Balkanlar El Kitabı, I: Tarih*, Derleyenler Osman Karatay- Bilgehan A. Gökdağ, Ankara 2006, s. 361.

⁷ Dini hâkimiyeti elinde bulunduran kişi demek olman Prens-Bishop, *Prens-Piskopos* anlamına gelmektedir. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 5.

⁸ Vladika Danilo, Karadağ'ın bağımsız olmasını sağlayan Petrović hanedanının ilk temsilcisidir. 1696 yılında Karadağ'ın başına geçen Vladika Danilo, 1735 ölmüştür. Yerine amcasının oğlu Vladika Sava görevi devralmıştır. Sava öldükten sonra ise amcasının torunu Vladika I. Peter Petrović (1782-1830) Karadağ yönetimine geçmiştir. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 6-9; Silsile babadan oğula değil, yeğene ya da onun torununa intikal etmektedir. Çünkü Karadağ Vladikaları (Prens- Bishop) adı verilen yöneticileri dini nitelik taşımaktadırlar. Bishop başrahiptir. Karadağ'da da

Karadağlıların Osmanlı Devleti'ne ilk isyanları 1683 sonrasında kutsal ittifaka giren Venediklilerin kışkırtması sonucu olmuştur. Bunu Çar Petro'nun çabalarıyla gerçekleşen 1711 yılındaki isyanları izlemiştir⁹. Karadağ'da sular yüzyılın sonlarına kadar durulmamış. III. Selim döneminde fiili bir durum ortaya çıkarmak suretiyle (defacto) Karadağlılar, bağımsızlık iddiasında bulunmuşlardır¹⁰.

Panslavist akımların yoğun propagandası ile başlayan XIX. yüzyıl Rusya sayesinde Karadağlıları da etkilemiştir. Özellikle Vladika Petar I Petrovic Njegos'un yerine geçen yeğeni Petar II Petrovic Njegos topraklarını genişletmeyi başarmasına da *Dağ Çelengi* adlı eseri ile Karadağ halkının milli ideolojisinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. O, bütün hayatını Türklerle savaş ve Müslümanları yok etme üzerine bina etmiştir¹¹.

Karadağlıların amacı Sırbistan'a ve denize ulaşabilmek için topraklarını Hersek'e doğru genişletmektir¹². Bu doğrultuda 1852 yılında Hersek'te yer alan *Benan, Grahova, Derbenak* ve *Piva* kazaları halkının din birlikteliğinden kaynaklanan destekleri sayesinde bölgedeki Hıristiyanları Müslümanlar aleyhine kışkırtmışlardır. Bu kışkırtmalar, Hıristiyanların Müslüman köylerindeki halkın can ve mallarına kast etmeye başlamaları ile sonuçlanmıştır¹³. Bütün bu çabalara Vladika Danilo'nun bağımsızlık arzusu da eklenince olay uluslararası boyut kazanmıştır. 1853 yılında

---

rahipler evlenemediklerinden dolayı Bishop'un çocuğu olmamaktadır. John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, I, London 1848, s. 461; Osmanlı Devleti 1521 yılından itibaren Karadağ'da Eflak'ta Voynuk köylülerine uygulanan statüyü uygun göyerek onları vergiden muaf tutmuştur. Sadece hane başına yılda 55 akça ödemeleri istenmiştir. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Çev. İhsan Çağatay, İstanbul 2001, s. 22.

⁹ Rus Çarı I. Petro Karadağ'ı sadece askeri olarak destekleme teşebbüsünde bulunmamıştır. Aynı zamanda maddi yardım da yapmıştır. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 7.

¹⁰ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 10; Karadağlıları bu dönemde en çok İşkodra valisi olan Batıli Mahmud Paşa uğraştırmıştır. Paşa'nın en büyük amacı bölgeyi tamamen kontrol altına almaktır. Fakat 1796 yılında Karadağlılar Paşa'yı öldürmeyi başarmışlardır. Kendilerine padişah III. Selim'in bu meyanda bir ferman gönderdiğini bile iddia etmişlerdir. Fermanın Osmanlı diplomatik kurallarına uymadığı Zafer Gölen tarafından ortaya konulmuştur. Zafer Gölen, "1852-53 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları", *History Studies I/1* (2009), s. 215.

¹¹ Petar II Petrovic Njegos 1851 yılında tüberkülozdan ölmüştür. Zafer Gölen, "1852-53 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları", s. 217.

¹² Karadağ çok dağlık, taşlık ve ormanlık bir bölgedir. Bu nedenle temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Dağların arasındaki yaşamdan kurtulmak için ovalara ve denize ulaşmak en önemli hedefleridir. Karadağ'ın sosyal ve ekonomik yapısı hakkında geniş bilgi için bakınız. Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun 2013.

¹³ Karadağlı gruplar, 1851 Nisan ayından itibaren sınırdaki kasaba ve köylere saldırılarını artırmışlardır. Saldırıları özellikle İşkodra, ve Yenipazar sancaklarına yöneliktir. Mesela, 500 kişiden oluşan eşkıya grubu Gaçka Kazası'na bağlı köylere saldırmış ve köylülerin hayvanlarını ve eşyalarını çalarak Karadağ'a kaçmışlardır. Zafer Gölen "1852-53 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları", s. 217-218.

isyani bastırmak üzere bölgeye ordu sevk eden Osmanlı Devleti, devreye Rusya ve Avusturya girince askeri harekâtı durdurmak zorunda kalmıştır¹⁴.

Bu süreçte Rusya'nın desteği ile kendisini bağımsız *Karadağ Prensi* ilan eden Danilo¹⁵, bu girişimine uluslararası arenada fazla destek bulamamıştır. Danilo'nun ölümü üzerine yerine geçen yeğeni Nikola da aynı amaç çerçevesinde hareket etmeye devam etmiş ve Bosna-Hersek isyanı ile başlayan sürece dâhil olmuştur¹⁶. Karadağ tarihinde yepyeni bir dönemi başlatacak olan Nikola, 1861 yılında Hersekli Hıristiyanları bu defa Avusturya'nın desteği ile isyana teşvik etmiştir¹⁷. İsyân, Temmuz 1862'de Osmanlı ordusunun isyancıları bozguna uğratmasından sonra imzalanan İşkodra Anlaşması ile bitmiş ve 12 yıl süren sükûnet dönemi başlamıştır¹⁸.

Nihayetinde 1875'de yeniden başlayan Hersek isyanı¹⁹ Karadağlılara Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmek üzere aradıkları fırsatı fazlasıyla vermiştir²⁰. İsyânın suni bir şekilde uluslararası boyut kazanması, bağımsızlık arzusunda bulunan Sırbistan ve Karadağ'ı bir hayli cesaretlendirmiş,²¹ önce Sırbistan, bir gün sonra 2 Temmuz 1876'da Karadağ, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir²². Nikola'nın amacı I. Kosova savaşının intikamını almak ve antik Sırp Krallığı'nı yeniden ihya

¹⁴ Bu harekât sırasında Osmanlı askeri Ömer Lûtfi Paşa komutasında Karadağ'ın başkenti Çetine'ye oldukça yaklaşmıştı. Fakat Paşa, ağır kış şartları nedeniyle Çetine'ye girememiştir. İlerleyen süreçte ise Avusturya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları neticesinde askeri harekât durdurulmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin Karadağ askeri harekâtını inceleyen Zafer Gölen, özellikle batılı devletlerin tutumları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Bakınız: Zafer Gölen "1852-53 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları", s. 212-271.

¹⁵ Fakat Osmanlı Devleti Karadağ'ın bağımsızlığı anlamına geleceğini bildiği için bu oldubittiyi kabul etmemiştir. Bu amaçla Paris Konferansı'nda batılı devletler tarafından bağımsızlığının tanınması için oldukça fazla çaba harcadıysa da yine gayesine ulaşamamıştır. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 21.

¹⁶ Zafer Gölen "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", *Belleten*, LXXIII/30, (Ağustos 2009), Ankara, s. 497.

¹⁷ İsyânın sebebi Hersekli Hıristiyanların idarecilerin kendilerine zulüm yaptıkları iddiasıdır. Herseklilerin iddiaları ve istekleri konusunda geniş bilgi için bakınız: Hüdayi Şentürk, "Tuna Vilayetinin Teşkiline Karadağ Ve Hersek Vukuatına Dair (1861) Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Layiha" *Belleten*, LIX/226, (Aralık 1995), Ankara, s. 722. İsyân hakkında geniş bilgi için bakınız: Fatih Özer, *Arşiv Vesikalarına Göre XIX. Yüzyılda Karadağ İsyânları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2010, s. 72-78.

¹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, VIII, Ankara 1995, s. 3-4.

¹⁹ Hersek isyanı için bakınız. Zafer Çakmak, "1875 Hersek İsyânı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, (2003), s. 241-254.

²⁰ Zaten isyanın çıkmasında Karadağ'ın rolü çok önemlidir. Neredeyse isyanı Karadağ çıkarmıştır denilebilir. Mithat Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanması(1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Belleten*, LXIX/256, (Aralık 2005), Ankara, s. 913-935.

²¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1999, s. 353.

²² Bu arada diplomatik olarak da harekete geçerek Avusturya ve Rusya ile Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak anlaşması yapmıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet...*, s. 15-16; Sina Akşin, *Türkiye Tarihi, (Osmanlı Devleti 1600-1908)*, III, İstanbul 1997, s. 154.

etmekti²³. Bu arada Rusya ve Avusturya 8 Temmuz'da *Reichstadt Anlaşması* ile Osmanlı Devleti'nin yenileceğini düşünerek savaş sonunda Bosna Hersek'in Avusturya, Karadağ ve Sırbistan arasında paylaşılmasına karar vermişlerdi²⁴. Ne var ki bu plan, Osmanlı Devleti'nin Sırları kısa sürede yenmesi ile alt üst olmuştu²⁵.

Öte taraftan II. Abdülhamid'in 31 Ağustos 1876'da tahta geçtiği sırada Karadağ'a karşı Ahmet Muhtar Paşa komutasında başlayan askeri harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştı²⁶. Rusya'nın çok fazla işe karışmasını istemeyen Batılı Devletler, İstanbul'da bir konferans düzenlemeye karar vererek durumu müzakere etmişlerdi²⁷. Tersane Konferansı olarak bilinen bu toplantının başladığı gün Osmanlı Devleti, 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet'i ilan ederek batılı devletlerin kendi iç işlerine karışmasını engellenmeyi amaçlamış ise de başarılı olamamıştı²⁸. Konferans sonunda alınan kararlara göre, Karadağ'a Hersek tarafından *Piva, Garan, Kolaşin, Nikşik, Banyan, Drobniak*; İşkodra tarafından ise *Koçi, Drakalobiçi, Kranya* ve *Žiyavna nehrinden Drina nehrine* kadar *Vasovik kazası* içinde bulunan arazi, Moraça nehrinin sağ kıyısından *Mali* ve *Libredo* ile *Işboz* ve *Fabjak* nahiyeleri bırakılıyordu²⁹. Sırların aksine, Osmanlı ordusu karşısında başarılı olmuş Karadağ'ın, kendine olan bu özgüvenle Osmanlı Devleti'nden yeni isteklerde bulunması tabiiydi. Fakat Meclis-i Mebusan büyük tartışmaların yaşandığı oturumun sonucunda Karadağ'ın isteklerini reddetmiştir³⁰. Bu arada Tersane Konferansı'nda alınan kararların biraz yumuşatılmış şekli olan Londra Protokolünü batılı devletlere kabul ettiren Rusya, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Karadağ'a, istediği yerlerin verilmesini öneriyordu. Bu protokol de Meclis-i Mebusan

²³ Nikola Hersekli'lere hitaben yayımladığı beyannamede Hıristiyan olsun Müslüman olsun herkesi Karadağ bayrağı altında toplanmaya çağırmıştır. Ona göre Müslüman olsalar da sonuçta onlar Slav kamı taşımaktadırlar. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 45-46.

²⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789- 1914)*, Ankara 1997, s. 506.

²⁵ Dünyanın en büyük devletlerinden biri olan İngiltere bütün bu gelişmeler karşısında statükonun korunmasından yana bir tavır sergileyecektir. Mithat Aydın, "Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, Sayı:15, Ankara 2004, s.139-163.

²⁶ Ahmet Muhtar Paşa Mayıs 1876 sonunda gönderdiği raporunda Hersek ayaklanmasının Karadağ'ın müdahalesi olmadığı sürece asilerin bir şey yapamayacağını bildirmekteydi. Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması" *Bellelen*, LI/199, (Nisan 1987), s. 210-211.

²⁷ İsyân devam ederken daha Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya Doğu sorununu görüşmek üzere Mayıs 1876'da Berlin'de bir araya geldiler. Toplantıda alınan kararlar 13 Mayıs'ta İngiltere, İtalya ve Fransa büyükelçilerine bildirildi. İsyânın her üç devletin menfaatleri doğrultusunda bitirilmesini amaçlayan bu kararlar İngiltere tarafından kabul edilmedi. Bu süreç daha sonra Tersane Konferansı'na kadar gidecektir. Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", s. 215-219.

²⁸ Davut Erkan, "II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Haturatı", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 35, İstanbul 2010, s. 44.

²⁹ İsmail Hakkı Zunuzarşılı, "Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VI/9, İstanbul 1954, s. 130.

³⁰ Mecliste Podgoriçalı Yusuf Efendi'nin konuşmasının metninin tamamı için bakınız: Hakkı Tarık Uş, *Meclis-i Mebusan (1293- 1877) Zabıt Ceridesi*, I, İstanbul 1939, s. 53.

ve Meclis-i Ayan tarafından kabul görmeyince Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti³¹. Osmanlı Devleti için tam bir trajediye dönüşen Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında büyük kayıplar vermesiyle sonuçlanmıştı³².

Savaşın sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla³³ Karadağ'ın bağımsızlığı kabul edilirken, topraklarının üç katına çıkarılmasına da rıza gösterilmişti³⁴. Osmanlı Devleti'nin altına imza attığı en ağır antlaşmaya göre, Gusinye, Kolaşin, Plava gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu yerler başta olmak üzere *İşboz, Jabyak, Nikşik, Bar, Gaçka, Podgoriça, Bohor ve Rogova*, Karadağ'a bırakılıyordu³⁵. Her şeyden önemlisi Karadağ'ın artık bağımsız bir devlet olduğu kabul ediliyordu. Ardından imzalanan Berlin Antlaşması'nda³⁶ durum biraz hafifletilmiş, ancak yine de Karadağ'ın savaşla alamadığı yerler olan *Ragova, Podgoriça, İşboz, Jabyak, Nikşik, Gaçka, Bohor, Peklin, Berana, Denpoşe* Karadağ'a verilmiş,³⁷ bağımsızlığın kabulünde ise bir değişiklik olmamıştı³⁸. Antlaşmanın 29-33. maddeleri arası Karadağ'la ilgili hükümleri içeriyordu. Özellikle 30. madde Müslümanların malları ve mülkleri ile alakalıydı³⁹.

Bağımsızlıktan Sonraki Gelişmeler

Bölgede Ayastefanos Antlaşması ve gerekse Berlin Antlaşması'nın en sorunlu yerleri *Plava, Gusinye* gibi yerler idi. Çünkü bölgenin Müslüman halkı Karadağ hâkimiyetine girmek istemiyordu ve işgali önlemek için vakit kaybetmeksizin teşkilatla-

³¹ 93 Harbinin sebepleri hakkında geniş bilgi için bakınız: Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleken*, XXVI/103, (Temmuz 1962), s. 567-592.

³² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet...*, s. 59-60.

³³ Geniş bilgi için bakınız. Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *TDVİA*, IV, İstanbul 1992, s. 225.

³⁴ Rusya başta olmak üzere Avrupalı devletler sayesinde bağımsızlığını elde eden Karadağ'ın alan ilgi daha 1850'ler de başlamıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çetine'de 13 ülkenin konsoloslugu vardı. Bilgin Çelik, "Osmanlı- Karadağ Sınır Sorunları ve Balkan Savaşlarına Etkileri", *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011)*, İstanbul 2012, s. 143.

³⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet...*, s. 64.

³⁶ Berlin Antlaşması, 93 Harbi sonrasında Ayastefanos Antlaşması'nın yerine kaim olan bir antlaşma olarak karşımıza çıkmaktadır. İngiltere ve Rusya'nın antlaşma öncesi gizli bir protokolle anlaşmaları sonraki yıllarda ortaya çıkmıştır. Alan Palmer, *Bir Çöküşün Yeni Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son 300 Yılı*, çev. Belkas Çorakçı Dışbudak, İstanbul 2008, s.195; Fahri Maden, "Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları", *History Studies*, V/1, Ocak 2013, s. 268.

³⁷ Karadağ hududu Berlin Antlaşması'nın 28. ve 29 maddelerinde belirlenmiştir. *Berlin Muahedenâmesi*, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Nr. Bel_Osm_0.00638/0, s. 16-18; Böylece Karadağ'ın sınırları, 4.366 km²'den 9.080 km²'ye yükselmiştir. Bu Karadağ topraklarının iki katına çıkması anlamına gelmektedir. 9.080 km²'ye yükselmiş ve nüfusu da 200.000'i aşmış bulunuyordu. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet...*, VIII, s. 69-72; Fatih Özer, *Arşiv Vesikalarına Göre XIX. Yüzyılda Karadağ İsyenleri*, s. 98.

³⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet...*, s. 76; Antlaşmanın 26. Maddesi Karadağ'ın bağımsızlığını ilan etmektedir. *Berlin Muahedenâmesi*, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Nr. Bel_Osm_0.00638/03, s. 15.

³⁹ *Muahadat Mecmuası*, V, Türk Tarih Kurumu Tıpkı Basım, s. 127.

arak silahlı mücadele kararı almışlardı. Osmanlı Devleti'nin antlaşmanın uygulanması yönünde gönderdiği nasihatçileri dahi dinlememişler, üzerlerine gelen Karadağ kuvvetlerini bozguna uğratmışlardı. Batılı devletler Osmanlı Devleti'ne antlaşmanın uygulanması yönünde baskı yapmaları bile halkın direnişine engel olamamıştı. Bunun üzerine Karadağ'a Gusinye ve Plava yerine, İtalyan büyükelçisi Kont Corti'nin teklifiyle hazırlanan *Corti Uzlaşmasıyla (Corti Compromise)* Tuz Kazası'nın *Hot nahiyesi, Klemendi ve Gruda*'nın verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu defa da Hot, Ksatrat, İşkirek, Repol ve Gruda halkı topraklarının Karadağ'a verilmelerine tepki göstererek direneceklerini ilan etmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Batılı devletler İngiltere'nin öncülüğünde 16 Haziran 1880'de Berlin'de yeniden bir araya gelerek Gosine ve Plava'nın yerine Ülgün ve Bar'ın Karadağ'a terkini içeren "*Granville Projesi*"ni hazırlamışlardı. *Ülgün Düzenlemesi (Dulcigno Arrangement)* olarak tarihe geçen bu kararların Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmesi, bölgedeki Arnavutların direnişi nedeniyle bir hayli zor olmuştu⁴⁰. Ülgün tamamen Arnavut ve büyük çoğunluğu Müslüman idi. Müslüman Hıristiyan fark etmeksizin Ülgün halkının topyekün Karadağ hâkimiyetine karşı çıkması da çare olmamıştı. Başta Rusya olmak üzere batılı devletlerin Osmanlı Devleti nezdinde baskısı neticesinde, 23 Kasım 1880 İşkodra fevkalade Kumandanı Derviş Paşa, Ülgün'ü herhangi bir direniş olmaksızın güvenli bir şekilde boşaltmak için şehre girmişti. 25 Kasım 1880 akşamı Osmanlı Devleti murahhası *Bedri Bey* ile Karadağ Prensi'nin özel temsilcisi *Nicolas Matanoviç* arasında *Kounina*'da bir konvansiyon imzalanmıştı. Bu konvansiyonda konumuzla ilgili şu hususlar şunlardı⁴¹:

1. *Karadağ hükümeti terkedilen yerlerdeki halkın can, mal ve onurlarını koruyacak, onların mallarına el koymayacaktır.*
2. *Devletin yada vakıflarının mallarının değerleri ile ilgili, ileride iki devlet arasında yapılacak bir sözleşmeyle karar verilecektir.*
3. *Karadağ Hükümeti devredilen yerlerde Osmanlı yetkilileri ve Mahkemeleri tarafından konulan kanunları geçerli kabul edecektir.*
4. *Karadağ hükümeti göç etmek isteyen halka yardımcı olacak ve onların transferini kolaylaştıracaktır.*
5. *Ülgün'de Osmanlı ordusuna ait silahlar ve savaş malzemelerinden tahliye günü götürülemeyenler, depolara koyulacak ve bir Osmanlı memuru gözetiminde bir bölük asker bu cephaneyi koruyacaktır. Ayrıca askerler Karadağlı bir memurla uyumlu olarak göçmenlerin ve mallarının sevki için görevlendirileceklerdir.*
6. *Eğer terkedilmiş ve kilitli evler tespit edilirse, sahibinin göç etmiş olma ihtimaline binaen o gelene kadar açılmayacak ve korunacaktır.*

⁴⁰ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 276; Osman Karatay, "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı*, I, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, Ankara 2006, s. 466.

⁴¹ Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty (1875-1891)*, V. 4, Harrison and Sons, London 1891, s. 3012; Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 279-280.

7. Resmi ve barışçıl tahliyesi Karadağ güçlerinin Kounia'dan Ülgün'e girmesinden itibaren, 30 saat içinde yapılacaktır.

Görüldüğü üzere konvansiyonda belirtilen maddeler, Berlin Antlaşması'nın hükümleri çerçevesinde hazırlanmıştı. 26 Kasım 1880'de Osmanlı ordusu, Ülgün'ü Abdülhamid'in “*kan dökülmeksizin sükûnetle*” boşaltılması yönündeki talimatıyla tahliye ederek, Karadağlılara terk etmiştir. Buradaki Arnavutların büyük çoğunluğu Kosova'ya göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Sınır meselesinde Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerin baskısına boyun eğerek Berlin Antlaşması'nı uygulamak zorunda kalması, Arnavutlar arasında bugüne kadar gelen rahatsızlığa sebep olmuştur.

Bu sonuç her şeyin hallolduğu anlamına gelmemelidir. Karadağlılar ile Arnavutlar arasında sınır çatışmaları hiç bitmemiştir⁴². Çatışmaların sebebi otlak ve kan davası gibi görünse de asıl mesele dağlık olan bölgede sınırlı olan tarım arazilerine hâkim olma mücadelesi ve Karadağ'ın stratejik noktaları ele geçirme isteği idi. *Velika Köyü* ve *Skolar* sorunları bunlara örnek gösterilebilir⁴³.

Göç: Karadağ'ın Yıldırma Politikası

Balkanların en büyük sorunlarından birini oluşturan göçün temelinde Rusya'nın panslavist politikası yatmakta idi. Balkanları Müslümanlardan arındırmak ve Slav Ortodoks hâkimiyeti kurmak amacı taşıyan bu politika için Balkanlarda Sırbistan, Bulgaristan gibi müttefikleri hazırды. Karadağ da bu politikanın en büyük savunucusu ve uygulayıcılarından birisi olarak ele geçirdiği topraklar üzerindeki Müslüman halkı zaten eskiden beri uyguladığı baskılarla göçe zorlamış ya da katletmiştir⁴⁴. Şimdi sıra Berlin Antlaşması ile elde ettiği yerlere gelmişti. Halkın büyük kısmı Karadağ hâkimiyetini daha başında kabul etmeyerek, Kosova, Bosna, Hersek, Arnavutluk ve Sancak'a göç etmişti. Karadağlılar Berlin Antlaşması'ndan sonra özellikle Podgoriça'daki Müslümanları göçe zorlamışlardı. 1880 yılında iki gün içerisinde Podgoriça'dan 600 kişi göç etmek mecburiyetinde kalmıştır⁴⁵. Zaten Podgoriça'nın nüfusu 6.600 idi. Bu-

⁴² Berlin Antlaşması'ndan sonra yaşanan sınır olayları Katolik ve Müslüman Arnavutların bir araya gelmesi ve Arnavut milliyetçiliğine katkıda bulundu. Bilgin Çelik, “Osmanlı- Karadağ Sınır Sorunları...”, s. 143.

⁴³ Velika Köyünde böyle bir olay yaşanmıştır. Osmanlı tebaasından çobanlara Velika'da Karadağlılar tarafından ateş açılmıştır. Osmanlı askerleri açılan ateşe karşılık vermişlerdir. Olay Karadağ askerlerinin cevap vermesi ile daha da büyümüştür. Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 312, dipnot 327.

⁴⁴ Yunan, Eflak, Girit, Bulgar, Hersek ve Karadağ isyanları gibi isyanların temel amacı Balkanları Müslümanlardan arındırmak amacı taşımaktadır. Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Türkçe: Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, s. 127; Halim Çavuşoğlu, “Yugoslavya-Makedonya” Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri”, *Bilgi*, Sayı: 41, (Bahar 2007), s. 127.

⁴⁵ Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, II, Ankara 1989, s. 156-157; Podgoriça'dan göç eden 80 ise İşkodra Gölü kıyısında Boyana nehri kıyısında Dibone denilen mevkide Hamidiye adında bir köy kurmak ve buraya yerleşmek istediler. İstekleri kabul edilerek Hamidiye köyünü kurmalarına izin verildi. Nedim

nun % 70'i Müslüman olup Karadağ hâkimiyetine geçtikten sonra Müslümanların % 66'sı göçe tabi tutulmuştur. Bar kasabası ise Podgoriça'dan farklı değildir. 5000 kişilik nüfusu, göçler sonucunda 1823'e kadar düşmüştü⁴⁶.

Ülgün halkına ise iki seçenek sunuldu. Ya Osmanlı tabiiyetini seçerek göç etmek ya da Karadağ tabiiyetini kabul ederek Ülgün'de kalmak. Yukarıda da açıkladığımız gibi göç edeceklere Osmanlı askeri yardım edecekti. Fakat Ülgün halkı her iki seçeneği reddederek ayaklansa da, bölgenin Karadağ'a tesliminin önüne geçemedi. Bu gelişmeler Karadağlıların Müslüman halk üzerindeki baskısının artmasına sebep oldu. Berlin Antlaşması gereği Karadağlılar kendilerine verilen, *Tara Nehri*'nin güneyinde yer alan *Pihke* ve *Pola* nahiyelerini kuşatmışlardı. Muhasarada bazı çocuklar nehrin öbür tarafına, Osmanlı toprağında olan akrabalarına gitmek üzere nehre atlamışlardı. Bu esnada Karadağ askerlerinin ateş açmaları sonucu beş kişi ölmüştü. Bununla kalınmamış, cenazelerini almaya gelen 30-40 kişilik guruba da ateş açılmıştı. Daha bu olayın ateşi soğumadan Karadağlılar Pihke yakınlarındaki bir köyü basarak, köy halkını Karadağ hâkimiyetini kabule zorlamışlardı. Bunu *Pola* ve *Birlovik* köyleri izledi. Karadağ askerleri, *Pola* katliamından 15 gün sonra *Podihka* ve *Kolaşin* kasabaları arasında bulunan *İstisari* köyüne geldiler. Hâlbuki burasının Karadağ hâkimiyetini kabul etmiş olması, amacın sadece Müslümanları bölgeden kovarak arazilerine el koymak olduğunu düşündürüyordu. Karadağlılar, halkı göçe zorlamak için sadece askerî harekâta bulunmuyor, Berana'da olduğu gibi Hıristiyan halka silah dağıtarak Müslümanlara saldırmaları yönünde onları teşvik ettikleri söyleniyordu. Göçün en önemli nedenlerin biri de Müslümanların vaftiz edileceklerine ve kalpak giyeceklerine dair yayılan dedikoduydu. Ayrıca Karadağ Hükümeti'nin Müslümanları askere alacağını ilan etmesi, göçün bir başka sebebinin oluşturmaktadır. Müslümanlar Hıristiyan üniforması giyerek orduda yer almak istemiyorlardı⁴⁷.

Karadağ'dan göç etmek zorunda kalan göçmenlerin en çok iskân edildikleri yerlerin başında Kosova vilayeti gelmekte idi. Daha sonra İşkodra, Manastır, Yan-ya ve Edirne gibi yerler gelmekteydi. Sayısal olarak göçmenlerin tamamını bilmek mümkün olmasa da 1905 yılına kadar Üsküp Sancağı'na 14.000 muhacirin geldiği tahmin edilmektedir⁴⁸. 1878 yılında Sırbistan ve Karadağ başta olmak üzere Balkanların çeşitli bölgelerinden Kosova vilayetine gelen göçmenlerin sayısı 26.000'e ulaşmıştı. Bunların büyük çoğunluğu Üsküp Sancağına yerleştirilmişlerdir⁴⁹.

İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1996, s. 175; 1879 yılında göç eden Gusinye muhacirleri ise Karadağ'a yakın bir yer olan Berat Sancağı'ndaki çiftliklerde iskân edilmişlerdir. Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2007, s. 106.

⁴⁶ Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları...*, s. 118.

⁴⁷ Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, II, s. 232.

⁴⁸ Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları...*, s. 102.

⁴⁹ Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun 2002, s. 104-105).

Göçmenlerin Geride Kalan Malları

Göç birçok sorunu beraberinde getiren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçmenlerin yaşam mücadelesi bu sorunların en başında gelmektedir. Diğer bir sorun da yaşam şartları açısından ehemmiyete sahip olan göçmenlerin geride bırakmak zorunda kaldıkları mallarıdır. Çünkü göçmenler yaşamak, kendi yaşam biçimleri ve tercihleri doğrultusunda yaşayabilmek için her şeylerini bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Berlin Antlaşması dünyanın bu anlamda geldiği en önemli aşamalardan birisi olarak kabul edilmelidir. Çünkü Berlin Antlaşması ile göçmenlerin geride bıraktıkları malları hukuki olarak garanti altına alınmıştır. Antlaşmanın 30. maddesi Karadağ'a verilen arazilerden göç etmek zorunda kalanların geride bıraktıkları malları ile alakalıdır. Madde şu şekildedir:

“İslam ve saireden Karadağ'a ilhak olunan arazi dâhilinde emlakı bulunup da Prenslik haricinde yerleşmek isteyenler, mülklerini iltizama verecek veya başkaları vasıtasıyla idare ettirecek muhafaza edebileceklerdir. Kimsenin emlakı kanunen kamu yararı için olmadıkça ve kıymeti önceden ödenmedikçe alınamayacaktır. Osmanlı ve Karadağlı üyelerden oluşan bir komisyon devlete ait emlakın ve vakıfların Bab-ı Ali hesabına olarak devredilmesi ve kullanılmasına dair işleri ve onlarda halkın ilişkisi bulunursa bu gibi meseleleri üç sene zarfında halledecektir. Buna göre göçmenlerin arazileri ve emlaklerinin hakları bakidir”⁵⁰.

Bu arazilerin kimlere ait olduğu tapu ile ispat edilebilecek durumdaydı. Bu nedenle göçmenler Karadağ'da kalan arazilerini iltizama verebilecekleri gibi güvendikleri birilerine bırakabilecekler ve bu suretle idare edebileceklerdi. Kamu menfaati olmadıkça ve emlakın bedeli önceden belirlenmedikçe kimsenin emlakı satılamayacaktı. Yani göçmenler emlakini ne şekilde tasarruf etmek isterlerse o şekilde tasarruf edecek, onların istekleri dışında bir hareket söz konusu olmayacaktı. Berlin Antlaşması'na konulan bu madde, dünya tarihinde süregelen insan hakları bakımından önemli bir ölçüt olarak kabul edilmelidir.

Zira muhacirlerin geride bırakmak zorunda kaldıkları malların mülkiyetlerinin korunmasına yönelik bu derece kesin ifadelerin yer alması yeni karşılan bir durumdur. Bu durumu uluslararası hukukta azınlık hakları bağlamında değerlendirmek yerinde olacaktır. Çünkü bu hakkın kaynağını 1648 *Vestfalya Antlaşması*'na konulan dinsel hiizipleri yöneticilerin ülkeden çıkarmasına, yani sürgüne göndermesine izin verirken onların mal edinme haklarına dokunamayacaklarına dair hükme dayandırmak gerektirmektedir⁵¹. Bu, *Nantes Fermanı*'ndan sonra atılmış en önemli adım idi⁵². Bundan sonraki uluslararası alanda azınlık hakları ve yurttaşlık hakları

⁵⁰ *Muâhedat Mecmuası*, Türk Tarih Kurumu, V, Ankara 2008, s. 129,

⁵¹ Stephen J. Lee, *Avrupa tarihinden Kesitler 1494-1789*, Ankara 1984, s. 125.

⁵² Nantes Fermanı 13 Nisan 1598 tarihinde Fransa kralı IV. Henry tarafından Fransız Kalvinistlere sınırlı da olsa hak tanımak amacıyla yayınlanmıştır. Ekim 1685'de Kral XIV. Louis tarafından lağvedilene kadar ferman yürürlükte kalmıştır. Sephen J. Lee, *Avrupa tarihinden Kesitler...*, s. 174.

bakımından dikkate değer gelişme 1815 Viyana Kongresi'nde meydana gelmiştir⁵³. Nitekim *Viyana Kongresi*'nden sonra uluslararası antlaşmaların en önemli bölümünü azınlık hakları oluşturmaya başlamıştır. Berlin Antlaşması'nın imzalanması ile sonuçlanacak olan Berlin Kongresi'nde azınlık hakları uzun uzun tartışılmış ve Kongre, egemen devletleri bağlayıcı kararların alınması ile sonuçlanmıştır. Antlaşmanın Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan'a bağımsızlık verilmesine ilişkin maddelerinde yönetimleri altında bulunan azınlıklara dini ayrımcılık yapılmaması yönünde egemen devletlere sorumluluk yüklenmiştir⁵⁴. Böylece uluslararası hukuk, azınlıkların dini özgürlüklerinin kabul edilmesinin yanı sıra, temel vatandaşlık haklarından biri olan mal ve mülkleri üzerindeki tasarruf hakkını da garanti altına almıştır. Berlin Antlaşması hükümleri ile göç etmek zorunda kalan azınlıkların malları da garanti altına alınarak, egemen devletin göç eden azınlıkların mallarına el koymasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bütün bu düzenlemeler ileride *Milletler Cemiyeti*'nin temel felsefesini oluşturacaktır.

Fakat pratik her zaman teori ile aynı paralelde gitmemiş, Berlin Antlaşması'nda olduğu gibi birçok problemi beraberinde getirmiştir. Çünkü Bulgaristan ve Sırbistan'da olduğu gibi Karadağ Hükümeti de Berlin Antlaşması'nın göçmenlerin malları ile ilgili hükümlerini uygulamak için hiç de hevesli olmamıştır. Pallairet'in de üzerinde durduğu gibi Karadağ Hükümeti *Bar, Ülgün, Podgoriça* ve *Nikşik*'te Müslümanların boşalttığı arazileri, askerlerine ödül olarak dağıtmıştır⁵⁵. Hatta çoğu göçmenin arazilerine Podgoriça'da olduğu gibi düşük bir bedel belirlenerek el konulmaya çalışılmıştır. Müslümanlar buna karşı çıkınca, 1881 yılında Müslümanların Podgoriça'daki emlakinin değer tespitinin yapılması amacıyla bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, 1882 yılında çalışmasını tamamladığında Podgoriça'daki Müslümanların mallarının değerini *50 bin* lira olarak tespit etmiştir. Karadağ Hükümeti'nin bu meblağı dört eşit taksitte ödemesine karar verilmiştir. Bu bile kısa süre sonra büyük bir sorun haline gelmiş, Podgoriça başta olmak üzere⁵⁶ birçok yer-

⁵³ Gerçi Avrupa'nın büyük devletler emperyalizm çağında azınlık haklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanma amacıyla gündeme getirmişlerdir. Bu doğrultuda Batılı devletler özellikle Hıristiyan azınlıkları yüzyıllardır bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'ne devamlı surette müdahale etmişlerdir. Bunun ilk örneğini Yunanistan'ın bağımsızlığını sağlayan Londra Protokolü'nde görmek mümkündür. Hem Osmanlı Devleti'ne müdahale ettiler hem de Yunanistan'a bağımsızlık verirken azınlıkların haklarını koruma yükümlülüğü getirdiler. Özlem Seven, *Lozan'da Azınlık Kavramı ve İki Dünya Savaşı Arası Dönemdeki Uygulamaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 33-43.

⁵⁴ Ayşe Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara 1993, s. 3.

⁵⁵ Michael Palairé, *Balkan Ekonomileri 1800-1914*, çev: Ayşe Edirne, İstanbul 2000, s. 242.

⁵⁶ Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, III, s. 449; Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları...*, s. 98; Bu sorun 93 Harbi'nden önce Sırbistan'da yaşanmaya başlamıştı. Sırbistan'da Müslüman halk göç etmek mecburiyetinde bırakılınca geride kalan mallarının bedelini alabilmek uzun zaman alan bir mesele olmuştur. Bu arada Sırp Knezi Mihail Şubat 1865'te "Yabancıların Yerleştirilmesi Kanunu"nu imzalayarak Bosna, Kosova, Hersek, Karadağ'dan gelen Sırlara Müslümanların toprakları

de taşınmaz mallara şu ve ya bu şekilde hile ile el konulmaya başlanmış, bedelleri ödenmemiştir⁵⁷.

Bar ve Ülgün muhacirlerinin malları aynen Podgoriça'da olduğu gibi Karadağlılar tarafından Berlin Antlaşması'ndan hemen sonra paylaşılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti duruma sessiz kalmamış, Sadrazam Safvet Paşa kanalıyla Prens Nikola'ya telgraf çekmek suretiyle Berlin Antlaşması'nın hükümlerinin uygulanmasını talep etmiştir⁵⁸. Çünkü yukarıda belirttiğimiz üzere Berlin Antlaşması'nda göçmenlerin malları garanti altına alınmıştır. Anlaşma hükümlerinin tam tersine Karadağ Hükümeti, Ülgün'den göç etmek mecburiyetinde kalan Müslümanların mallarını bir ay içinde satmaları gerektiğini bildirmiştir. Aksi durum vaki olduğunda ise Karadağ Hükümeti'nin söz konusu malları satacağı ilan edilmiştir. Buradaki en büyük sorun muhacirlerin mallarının, çok ucuz fiyata satılmasıdır. Özellikle Karadağlılara borcu olan muhacirlerin malları, haraç mezat değerinin çok altında bir fiyata satılmak isteniyordu⁵⁹. Borçlulara Karadağ mahkemeleri çağrıda bulunmuş ve borçlarını iki ay içinde ödemeleri, ödemedikleri takdirde mallarının satılacağını duyurmuştur. Mahkeme, Müslümanları haklı bulduğu halde Karadağ hükümeti malların bedelini ödemeyi geciktirmektedir. Tarafların birbirlerine olan borçlarının toplam yekûnu bir milyon flori tahmin edilmektedir⁶⁰. Muhacirlerin mahkemenin davetine icabet edemeyecekleri ortada idi. Karadağ Hükümeti bu defa, aralarında bir Osmanlı memurunun da bulunduğu komisyon oluşturarak⁶¹ malları satma işine girişti. Bunun üzerine Muhacirler, Osmanlı Devleti'nden duruma müdahil olması için başvuruda bulundular⁶².

Dörtleme Hâsılatı Bedelleri

Tabii ki göçmenler arasında el konulamayan, borçları karşılığında haraç mezat

dağıtılmıştır. Bundan başka ev ve dükkânlar başta olmak üzere *100 bin* civarında gayr-i menkule el konulmuştur. Sırbistan'ın boşaltulmasını, öngören Kanlıca Konferans'ından sonra imzalanan Kanlıca Protokolü gereğince Müslümanların geride kalan mallarının değerinin tespiti ve bu çerçevede tazmini için bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun yaptığı çalışmalar neticesinde 5 Aralık 1865 tarihinde bir anlaşmaya varılmıştır. Buna göre Sırbistan üç yıl içinde göçmenlere *18 bin* kese akçe ödemeyi taahhüt etmiştir. Ayşe Özkan, "Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862-1867)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, V/9, (Kış 2011), s. 133-134.

⁵⁷ Michael Palairet, *Balkan Ekonomileri 1800-1914*, s. 242.

⁵⁸ Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, I, s. 657.

⁵⁹ Karadağ Hükümeti mallara değerinin çok altında kıymet biçmektedir. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, III, s. 674.

⁶⁰ Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, III, s. 597-598.

⁶¹ Komisyonunda görev almak üzere devlet, Daguıs Efendi görevlendirilmiştir. Müslümanların Karadağ'da kalan malları ile ilgili yazışmalarda Daguıs Efendi'nin adını görmek mümkündür. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, III, s. 498, 607-698.

⁶² Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları...*, s. 99.

satılmayan arazilerin gelirlerini, tapuları olduğu için almak durumunda kalan göçmenlerin sorunları da bir türlü bitmek bilmiyordu. İşte Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında uzun yazışmalara neden olan arazi ve bu arazilerin gelirlerinin tespiti ve tahsili meselesi böylece gündeme geldi. Nihayet 1894 yılında Osmanlı Devleti ile Karadağ Devleti arasında yapılan görüşmeler sonunda, soruna bir çözüm yolu bulunmuştu: *Dörtleme Hâsılatı*. Aslında bu terimin, 1912 yılında Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerde dahi, mebusların tavrına bakılırsa ne olduğu tam olarak bilinmiyordu. Bazı belgelerde *dörtleme denilen intifaîyye (menfaat) hisseleri*⁶³ şeklinde açıklanan bu terimin yöresel bir kullanım olduğu düşünülüyordu. Gelibolu Mebusu Hüseyin Ulvi Efendi'nin, *Rumi 1328 senesi divan-ı muhasebat riyaseti bütçesi* görüşmelerinde, dörtleme hâsılatı olarak geçen tabiri merak ederek "*Burada bir «dörtleme» tabiri var; bu «dörtleme» tabirinden bir şey anlayamadık. Bunu izah buyursunlar*" diyerek, istekte bulunması⁶⁴, terimin açıklanmaya muhtaç olduğunun en açık deliliydi.

Müslümanların Karadağ'da kalan arazilerinin gelirleri çok eskiden beri Balkanlarda uygulanan bu sistem ile çözülmeye çalışıldı. *Dörtleme hâsılatı sistemi* toprağın verimine göre eskiden senyöre köylünün verdiği vergi miktarıydı. Bosna'da bu sistem, toprağın daha verimli olmasından dolayı *üçleme* adıyla bilinmektedir. Muhasabe-i Umûmiyye Müdürü Berberyan Efendi, 1912 yılında Hüseyin Ulvi Efendi'nin sorusu üzerine, dörtlemeyi şu şekilde tarif etmiştir. "*Bu dörtleme, yedileme, sekizleme bir tabir-i mahsustur. Teamül-ü mahallîyyeye mahsus bir tabirdir. Bazı yerlerde arazi ziraat ediliyor. Ziraat edenler, arazinin sahibi değil fakat her zaman onlar ziraat ediyorlar. Arazi sahipleriyle temâülen bir mukaveleye merbut hâsılatının, mesela dörtte birini sahib-i arza veriyorlar. Veyahut yedide birini sahib-i arza veriyorlar. İşte bu mahrece göre, taksimin mahrecine göre 'dörtleme' yahut 'yedileme', 'sekizleme' tabirleri cari. Bu dörtleme de buradan geliyor*"⁶⁵. Hatta bazı bölgelerde *yarıncılık* ve *beşleme* diye adlandırıldığı da söylenmektedir. Kısaca *dörtleme hâsılatı sistemi* denilen sistemde arazilerden elde edilen ürünün gelirinin dörtte birini Karadağ Devleti topladıktan sonra Osmanlı Devleti'ne verecek, devlet de bu parayı arazi sahibi göçmenlere ulaştıracaktı. Böylece göçmenler Karadağ'da kalan arazilerinin gelirlerinden yararlanabileceklerdi.

Bu tabirin 1912 yılında Osmanlı Devleti'nin resmi bütçesinde yer almasına Gelibolu Mebusu Hüseyin Ulvi Efendi karşı çıkmış, "*Devletin resmî bütçesinde bu tabir konulmamalıdır. Çünkü bu tabiri kimse anlamıyor*" şeklindeki beyanı üzerine, Berberyan Efendi, "*teâmül-ü mahallîye göre, cari olan bir tabirdir, biz de bunu muhafaza ettik*"⁶⁶ şeklinde bir cevap vermiştir.

Yine Berberyan Efendi'nin ifadelerine göre, Karadağ sınırında böyle birtakim

⁶³ BOA. *DH.MKT*, 2807/10, (18 Rebiülahir 1327-9 Mayıs 1909)

⁶⁴ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 2, c. II, İçtima Senesi 1, İnikad 29, 26 Haziran 1328 (1912), TBMM Kütüphanesi, Ankara, s. 186.

⁶⁵ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II s. 186.

⁶⁶ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II, s. 186.

arazi vardır. Bu arazinin bir kısmı Karadağ hududunda, o araziyi ziraat edenler ise beri tarafta kalmıştır. Arazilerini ziraat edemediklerinden dolayı, ziraatlarından mahrum olan bazı ahaliye *tazminat gibi bir şey* vermenin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Fakat Karadağ Hükümeti'yle bu konuda ihtilafa düşülmüştür⁶⁷. Arazilerin gelirleri ile ilgili Berlin Antlaşması gereği bir mukavele yapılmasına rağmen, Karadağ Hükümeti yükümlülüklerini yerine getirmemiş, *birkaç yüzbin florinlik* masraf yapmasını gerekçe göstererek ödemesi lazım gelen miktarı ödemişdir. Osmanlı Devleti ise durumu kabullenmiş, 1888 senesi dörtleme bedelini Karadağ'ın yaptığını iddia ettiği bu harcamalara mukabil tutarak, bundan sonra düzenli ödeme yapılmasını teklif etmiştir. Bir karışıklık çıkmaması için de iki tarafın memurlarından oluşan bir komisyon Berane'de toplanarak arazilerin değer tespitine girişmişlerdir. İlk etapta hak sahiplerinin komisyona sunduğu defterlerde talep edilen miktar çok abartılı bulunup uzlaşmaya varılamayınca, komisyon üyeleri sahaya inerek söz konusu arazilerde incelemelerde bulunma kararı almışlardır⁶⁸. *Berane Kaymakamı Mehmed Bey* ile Karadağ Hükümeti'nden tayin edilen bir memurdan müteşekkil bu "Dörtleme Komisyonu" 1893 ve 1895 yılında Gusinye, Plava, Kolaşin ve Polye ahalisinin, Karadağ ahalisinden alacakları olan dörtleme hâsılatının miktarının ne olacağını belirlemek için, Berane'de tekrar bir araya gelmiştir⁶⁹.

Sonuçta komisyondan Gusinye ve Plava'da dörtleme hakkına sahip olan ahaliye *40 bin* kuruş, Kolaşin ve Polye Kazaları'ndaki hak sahiplerine ise *70 bin kuruş* verilmesi kararı çıkmıştır. Gusinye ve Plava kazalarına ait *40 bin* kuruşun *28 bin* kuruşu ile Kolaşin ve Polye kazalarına ait *70 bin* kuruşun *32 bin* kuruşu Karadağ Hükümeti tarafından verilecekti. Bu bedelin bir müddet verildiğini, sonra verilmez olduğunu belirten Berberyan Efendi, ahalinin bu konuda çeşitli şikâyetlerde bulunduğunu ifade etmişti. Bu konuda birçok yazışmalar yapılmış, nihayet 1315 h. senesinde *40 bin* kuruşun Karadağ tarafından verilmesi kararına varılmıştı. *28 bin* kuruşu ise Hükümet-i Seniyyece kabul edilmiş ve Kosova Vilayeti'nin masraf hanesine kaydedilmişti⁷⁰. Bu arada 1904'te dörtleme bedellerinin tesviyesi işi Kosova Defterdarlığına ve İpek Muhasebeciliğine verilmişti⁷¹.

Bu para oldukça önemliydi ve Karadağ'ın bunu ödeyemediği ya da ödemediği durumlar, halk arasında ciddi bir infiale sebep olmaktaydı. Çünkü yerini yurdunu zorla bırakmak ve başka bir yere göç etmek zorunda kalan ahalinin başlıca geliri, dörtleme hâsılatından elde ettikleri bu paraydı. Gelirin aksaması onların maişetle-

⁶⁷ *Meclisi Mebusan Zâbu Ceridesi*, II, s. 186.

⁶⁸ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 320.

⁶⁹ BOA. BEO, 256/19129, (1 Safer 1311-14 Ağustos 1893); *İ.A.RES.*, 74/5, (12 Recep 1312-9 Ocak 1895).

⁷⁰ *Meclisi Mebusan Zâbu Ceridesi*, II, s. 186.

⁷¹ BOA. TFR.I.KV., 52/5134, (4 Zilhicce 1321- 22 Ocak 1904).

rinin olmaması anlamına geldiğinden, hak sahiplerinin zor duruma düşmeleri işten bile değildi. Bu tür aksamalar artınca özellikle Gusinye ve Plavalılar paralarının bir an önce ödenmesi amacıyla devlete çağrıda bulunmuşlardı. Sıkıntı 1890'lara kadar devam edince halk, Gusinye, Plava, Yakavo ve İpek masörlerinin desteğini de alarak Karadağ'a saldırı planları bile yapmıştı. Bu meseleyle II. Abdülhamid'in üzerinde hassasiyetle durduğu iyi ilişkilerin sekteye uğraması an meselesi haline gelmişti. Bunun üzerine Abdülhamid, Bab-ı Ali'den Karadağ'a gerekli tebligatları yapmasını, iyi ilişkilere zarar verilmemesi yönünde çok hassas davranılmasını istemişti. Ona göre, güzellikle istenilen bu para alınmazsa, halk nezdinde sorumlu Karadağ değil, Bab-ı Ali olacaktı. Bu nedenle hak sahiplerinin mağduriyetini gidermek için Osmanlı Devleti Temmuz 1891'de Meclis-i Vükela mazbatasını hazırlanarak dörtleme hâsılatı bedelinin ödenmesi yönünde karar verdi⁷². Fakat 1895'e gelindiğinde hâlâ sorunun devam etmekte olduğu görülüyordu. Karadağ'ın ödemek zorunda olduğu meblağ *180 bin* kuruşa ulaşmıştı. Bu meblağın *110 bin* kuruşu Gusinye, kalan *70 bin* kuruşun ise Plava göçmenlerine ait olduğu tespit edildi. Gusinyeliler bu meblağın ancak *18 bin* kuruşunu alabilmişlerdi. Plavalıların ise sadece *32 bin* kuruşu ödenmişti. Osmanlı Devlet'i her zamanki gibi devreye girmek durumunda kalmıştır⁷³.

Ödemelerin gecikmesi şikâyetleri de beraberinde getirmişti. 25 Şubat 1899 tarihli bir belgede Plavalı Mehmed refikaları Elmas, Aydın ve Ramazan'ın birkaç yıl Gusinye'de bulunan arazileri için dörtleme hâsılatından yıllık *22 bin* kuruş almaları gerekirken, dört beş yıldan beri bu meblağı alamadıklarını, bundan dolayı da zor durumda kaldıklarını telgrafla hükümete bildirdikleri yer alır⁷⁴. 1899'da ödemelerdeki gecikmeler tekrar ettiğinden Osmanlı Devlet'i halkın başvurusu üzerine mağduriyeti gidermek ve yukarıda belirtildiği gibi halkın maişetini sağlamak amacıyla yönelik olarak, dörtleme hâsılatı bedelinin hazineden ödenmesi için karar aldı. Ödenmesi gereken miktar genellikle Kosova vilayeti malından ödenmeye başlandı⁷⁵.

Hak sahiplerinin mağduriyetleri her sene giderek artırıyordu. Mayıs 1905'de Gusinye, Plava, Kolaşın ve Polye halkı İstanbul'a gönderdikleri bir telgrafla H.1320/M.1902-1903 yılı dörtleme hâsılatı bedeli olarak Karadağ hükümetinin ödemesi gereken *60 bin* kuruştan Gusinye ve Plava halkı için sadece *22 bin* kuruşu gönderdiğini ifade etmişlerdi. Hatta Polye ve Kolaşınlilerin hissesine düşen *38 bin* kuruşun ödemesi ise hiç yapılmamıştı. Osmanlı Devlet'i, bu defa 15 Eylül 1904 tarihli buyruldu ile bu meblağın Kolaşın ve Polye halkına Kosova vilayeti emvalinden ödenmesini sağladı⁷⁶.

⁷² Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 322.

⁷³ BOA. *BEO.*, 4001/300055, (22 Safer 1330 - 11 Şubat 1912).

⁷⁴ BOA. *İ.HUS.*, 73/1316, (19 Şevval 1316- 2 Mart 1899).

⁷⁵ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 322.

⁷⁶ BOA. *A. MKT.MHM.*, 526/27, (14 Rebiülahir 1323- 18 Haziran 1905).

Diğer taraftan Karadağ Devleti ile Osmanlı Devleti arasında dörtleme hâsılatı ödemelerindeki aksamalar ve çıkan sorunlar nedeniyle düzensiz aralıklarla görüşmeler devam ediyordu. Sonunda yeni bir anlaşmaya varılarak dörtleme hâsılatında kimin ne kadar ödeyeceği revize edildi. 18 Haziran 1905 tarihli bu mutabakata göre göçmenlerin geride kalan mallarının sistem dâhilinde senelik bedeli 100 bin kuruş olarak belirlendi. Bunun 40 bin kuruşunun Osmanlı Devleti tarafından, geri kalan 60 bin kuruşunun ise Karadağ Devleti tarafından ödenmesi esasını her iki taraf kabul etti. Belgelerin çoğunda 60 bin kuruşun ödenmesinde de ciddi sorunlar yaşandığını görmekteyiz. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin ödemesi gereken meblağ 50 bin kuruşa çıkmıştır⁷⁷.

Bir yıl sonra ise yine 1905 senesi dörtleme hâsılatına binaen Karadağ idaresinde kalan arazi ve emlakın bedeli olarak 40 bin kuruşun ödenmediğine dair Gusinye halkının imzasıyla hükümete yeniden telgraf gönderilmiştir. Merkeze gönderilen bu telgraf sonucunda devlet, *Bank-ı Osmaniye*'ye aktarılan para ile böyle bir paranın tahsisatının karşılığı olmadığı belirtilmiş ve paranın ne suretle ödeneceğine dair çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Kosova Defterdarlığı'na gönderilen tahriratta taksitli ve peşin ödeme seçenekleri üzerinde durulmuş, borcun taksitle ödenmesi gerekiyorsa işlemler taksitlerinin; bir defada ödenmesi gerekiyorsa tamamının ödenmesi konusunda talimat verilmişti. Ayrıca geçen senelerde olduğu gibi bu bedelin Bank-ı Osmani'den karşılanması için emir gönderilmişti. Halkın, dörtleme hâsılatını alamamanın kendilerini zor duruma düşürdüğüne dair imza toplayarak başvuruda bulunması üzerine yine devreye giren Abdülhamid, yayınladığı iradeyle 40 bin kuruş gönderilmesini uygun görmüştü⁷⁸.

Karadağ dörtleme hâsılatına dair borçlarını hiç ödemiye değildi. Karadağ Hükümeti örneğin 1894 ve 1895 yıllarına ait dörtleme hasılatı olarak 11 bin florin ve 83.5 Osmanlı lirasının Mart 1896'da Kosova vilayetine göndermişti. Fakat buna rağmen Karadağ Hükümeti'nin 70 bin kuruş daha ödemesi gerekmekteydi. Bu eksiği de Osmanlı Devleti kapatmış ve 1905/1906 senesi bütçesine dâhil edilen 50 bin liradan ödenmesi için Padişah tarafından emir gönderilmiştir⁷⁹.

Dörtleme hâsılatı bedeline dair çıkan sorunlar üzerine kaleme alınan bir belgede Müslümanların Karadağ'da kalan arazilerine ait sorunların, Karadağ Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında çözüme kavuşturulduğu ve Karadağ Devleti'nin ödemekle yükümlü olduğu meblağın 60 bin kuruş olarak tespit edildiği açıkça ifade edilmektedir⁸⁰. Fakat çözüm yine kâğıt üzerinde kalmış, sorunlar devam etmiştir. Bu tarihten sonraki sorunlar Karadağ Devleti'nin belirtilen meblağı ya hiç ödeye-

⁷⁷ BOA. A. MKT.MHM., 526/27, (14 Rebiülahir 1323- 18 Haziran 1905).

⁷⁸ BOA. TFR. I. KV., 102/10135, (6 Receb 1323- 6 Eylül 1905).

⁷⁹ BOA. BEO., 2783/208700, (21 Muharrem 1324- 17 Mart 1906).

⁸⁰ BOA. A.MKT. MHM., 526/27 (14 Rebiülahir 1323-18 Haziran 1905).

memesi ya da eksik ödeme yapması ile alakalıydı. Karadağ'ın, Kolaşın ve Polya ahalisi için ödemesi gereken 32 bin kuruş da bir müddet verilmiş ama bir süre sonra verilmemeye başlanmıştır. Mağdur olan halkın H/1326 senesine kadar pek çok şikâyetde bulunduğunu söyleyen Berberyan Efendi, “hatta ora ahalisinden bazıları, ‘bizim paramız ne olacak?’ diye buraya kadar gelmişler müracaatta bulunmuşlar” sözleriyle durumun hassasiyetine vurgu yapmıştı⁸¹.

Kaldı ki sorun sadece, muhacirlerin hakkını vermeyen Karadağ'da bitmiyordu. Osmanlı Devleti'nin de taahhüt edilen parayı vermediği zamanlar oluyordu. Zira Temmuz 1904'de iki muhacir, Kolaşın-i Bâlâ ve Polye muhacirleri gönderdikleri bir arzuhalde Karadağ'ın ödemesi gereken bu bedeli *on bir* seneden beri alamadıklarından dert yaniyorlardı⁸². Aradan altı yıl geçtikten sonra 1910 yılı Mayıs ayında, yine Kolaşın muhacirleri, dörtleme hâsılatı olarak Karadağ Hükümeti'nce her sene itası taahhüt edilen meblağın *on yedi* seneden beri ödenmediği ve Osmanlı Devleti'nin dahi kendilerine vermeyi kararlaştırdığı meblağı senelerdir vermediği yönünde şikâyette bulunmuşlardı⁸³. Buradan anlıyoruz ki altı yılda arzuhallerdeki *on bir* senenin *on yedi* sene olmasının haricinde hiçbir şey değişmemiş, verilen sözler tutulmamıştı.

Bir de Bosna ve Hersek'e göç etmek zorunda kalan Nikşik muhacirlerinin emlak bedelleri vardı ki o da dörtleme hâsılatına dâhildi. Osmanlı tebaasından olup, emlak ve arazileri Nikşik'de kalanların, dörtleme hâsılatı Karadağ Devleti tarafından tesviye edilerek ödeniyordu. Fakat Avusturya'nın, II. Meşrutiyet'in ilanını bahane ederek 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, Nikşik muhacirlerinin pozisyonunu değiştirmişti. Her ne kadar Bab-ı Ali'nin, Bosna-Hersek'in ilhak kararına tepkisi büyük olsa da destek bulamadığından barış yolunu seçmek zorunda kalmış ve 26 Şubat 1909'da yapılan bir antlaşma ile Bosna-Hersek'i, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na terk etmişti⁸⁴. Bu hadise Karadağ'a Nikşik muhacirleri için tesviye ettiği dörtleme bedelini ödememek için önemli bir mazeret sunmuştu. Zira artık Nikşik muhacirleri, Osmanlı tebaası değildi. Karadağ, Nikşik muhacirlerinin dörtleme hâsılatı için ödemesi gereken o yılki miktarı, 1 Nisan 1909'da Çetine Sefaret-i Seniyyesi'ne teslim etmiş⁸⁵ ve bundan sonra ödememe kararı almıştır. Karadağ'ın, söz konusu ilhak tarihinden itibaren dörtleme hâsılatının tesviye olunmayacağı ve *hukuk-ı tasarrufiyelerinin tanınmayacağı* yönündeki kararı, Osmanlı hükümetini bir misilleme yapmaya itmişti. Çetine Sefareti'ne ilettiği bir yazıyla Osmanlı Devleti, *Mok-
ra* çayırlarından dolayı Karadağ'a ödediği belli bir miktar parayı, Karadağ'ın kara-

⁸¹ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II, s. 186.

⁸² BOA. *DH.MK.T.*, 874/75, (17 Cemaziyelevvel 1322- 30 Temmuz 1904).

⁸³ BOA. *BEO.*, 3756/281656, (15 Cemaziyelevvel 1328-25 Mayıs 1910).

⁸⁴ Zafer Çakmak, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti İle Yaptığı Antlaşma” *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Yıl. 2003, s. 19.

⁸⁵ BOA. *BEO.*, 3526/264434, (10 Rebiülevvel 1327-1 Nisan 1909).

rına karşı *aynı yolda mukabele edileceğini* bildirerek, ödemekten vazgeçti⁸⁶. Zor durumda kalan Nikşik muhacirleri, Karadağ'daki haklarının zayı olmaması için yeni çareler aramaya başlamışlardı. Dörtleme bedellerini alabilmek maksadıyla Avusturya'nın ilhak ettiği yerlerden kurtulup, Osmanlı toprağı olan Kosova vilayeti dâhilinde iskân edilmek isteyen tasarruf sahipleri, durumlarını Osmanlı yönetimine iletmış ve devlet, yerleşim için boş arazi arayışlarına girişmişti⁸⁷.

Dörtleme hâsılatıyla ilgili sorunların 1912 yılına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Şubat 1912'de, 1899 yılından beri (yukarıda bahsedilmişti) parasını tahsil etmekte sıkıntı çeken Gusinye halkının bir kısmı ve Plavalı Mehmed sonunda alamadıkları dörtleme hâsılatı bedeline mukabil olmak üzere Gusinye'de *Zeynel Bey çiftliğine* el koymuşlardır. Uzun süren yazışmalar neticesinde Zeynel Bey çiftliğinin bir kısmının satılmasına karar verildikten başka, çiftliğin bir kısım arazisinin buraya yerleşenlere tahsis edilmesi yönünde karar verilmişti. Hatta bundan sonra dörtleme hâsılatının da şimdiye kadar biriken meblağın tahvil alınmak suretiyle sermayeye dönüştürülmesi esası kabul edilmişti⁸⁸. Bu doğrultuda çiftliğin satın alınması için Dâhiliye Nezareti bütçesi artırılmış ilave tahsisat yapılmıştı⁸⁹.

Muhasebe-i Umûmiyye Müdürü Berberyan Efendi, 1912 yılında Meclis-i Mebusan görüşmelerinde yaptığı izahatta durumu çok güzel özetlemiştir. Onunun ifadelerine göre vaktiyle *40 bin* kuruşun *28 bin* kuruşunu kabul eden Osmanlı Devleti, yine *32 bin* kuruşu da ödemeyi kabul etmişti. Kısacası dörtleme bedeli olan *110 bin* kuruşun tamamı Osmanlı Devleti tarafından verilir olmuştur. Fakat buna mukabil Osmanlı Devleti de *Mokra Çayırı*^{90*} bedeli ile 1327 senesinin masraflar kısmına dâhil olup Karadağ Hükümetine verilen bir miktar parayı ve Nikşik muhacirlerine ödenen aynı meyan da bir parayı alıkoymuştu. Böylece Mokra Çayırı için verilen para ve Nikşik muhacirleri için ödenen para, Karadağ'ın ödemesi gereken dörtleme bedeline mukabil gelmişti. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Karadağ için muhacirlere ödediği *110 bin* kuruşluk dörtleme hâsılatı bedeli, 1327 (Rumi) senesinden beri bütçeye dâhil edilmişti⁹¹.

Görüldüğü gibi Karadağlıların, dörtleme hâsılatına dair borçlarını zaman zaman ödeseler de, tamamen kapattıklarını söylemek çok güçtür. Abdülhamid'e göre fakir Karadağ halkının bu borçları ödeyebilmesine imkân yoktur⁹². Halkın alacağı

⁸⁶ BOA. *BEO*, 3534/264996, (21 Rebiülevvel 1327- 12 Nisan 1909).

⁸⁷ BOA. *DH.MKT.*, 2807/10, (18 Rebiülahir 1327- 9 Mayıs 1909).

⁸⁸ BOA. *BEO*, 4001/300055, (22 Safer 1330 - 11 Şubat 1912).

⁸⁹ BOA. *MK*, 226/146, (7 Rebiülevvel 1330-25 Şubat 1912).

⁹⁰ Zabıtlarda "Bukra çayı" şeklinde ifade edilen yerin yanlış transkript veya hatalı yazım olduğunu, aslında bunun "Mokra Çayırı" olması gerektiğini düşünüyoruz. Bu nedenle metinde geçen "Bukra çayı" ifadesini çalışmamızda "Mokra Çayırı" olarak değiştirerek kullanacağız. (ZGY)

⁹¹ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, II, s. 186.

⁹² Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 322.

hemen hemen hiçbir zaman tam olarak Karadağ hükümeti tarafından ödenmemiş ve Osmanlı Devleti halkının mağduriyetinin giderilmesi amacıyla kimi zaman ödemeyi kendisi yapmak mecburiyetinde kalmıştır⁹³.

Bütün bu sorunların çözümlenmesi kolay olmamıştır. Özellikle II. Abdülhamid, otlak meselesinde olduğu gibi bizzat devreye girerek halk üzerindeki etkisini kullanarak herhangi bir çatışmaya meydan vermemeye gayret etmiştir. Hatta Karadağ Prensi Nikola ile kurduğu dostluğu gündeme getirmek suretiyle sorunlara çözüm arayan Abdülhamid⁹⁴, bu tavrında kısmen başarılı olmuştur. Ancak bütün bu çabalara rağmen Müslümanların haklarının iadesi hususunda tam bir çözüm yolu bulunamamıştır.

Sonuç

1877-78 Osmanlı Rus Savaşından büyük bir yenilgiyle ayrılan Osmanlı Devleti, tarihinin en ağır antlaşmalarından birisi olan Berlin Antlaşmasını imza koyarak, Balkanların büyük bir kısmı başta olmak üzere Karadağ'ı da kaybetmişti. Karadağ'daki yaklaşık dört asırlık Osmanlı hâkimiyeti, Karadağ'ın bağımsızlığını kabul etmesi ve resmen tanınmasıyla son bulmuştu. 19. Yüzyıl ilk çeyreğinden itibaren gerek Fransız ihtilalinin etkisi gerekse de Panslavizm akımının etkisiyle, kendisine verilen “*imtiyaz hattı*” dışına çıkarak Osmanlı topraklarını elde etme çabaları, bu anlaşmayla karşılık bulmuş, Müslüman nüfusun yoğun olduğu kimi bölgeler, Karadağ sınırlarına dâhil edilmişti. Podgoriça, Kolaşin, Polye, Nikşik, Gusinye, Plava ve Ül-gün'den binlerce Müslüman göç etmek zorunda kalırken geride bıraktıkları mal ve mülklerin akıbeti Berlin Antlaşması ile güvence altına alınsa da, sorunlar sarmalına yeni bir halka olmuştur.

Muhacirlerin geride bıraktıkları araziler ve malların, anlaşma hükümlerine karşı haraç mezat satılması mağduriyet oluştururken, esas sorun arazilerini satmak istemeyen ya da satılmayanların, topraklarının kullanımı ve işlenmesinden elde edilecek gelirlerin hak sahiplerine ulaştırılmasında çıkmıştı. Bu problem “*dörtleme hâsılatı*” denilen bir sistemle çözülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda iki memurlarından oluşturulan dörtleme komisyonunun çalışmaları ve aldığı kararların Karadağ'ın içinde bulunduğu mali durum ve bölge üzerindeki emelleri nedeniyle tam olarak uygulanamadığı da bir gerçektir.

Dörtleme hâsılatı bedelleri hiçbir zaman vaktinde ve tam olarak, çeşitli nedenler ve gerekçeler gösterilerek Karadağ hükümeti tarafından ödenmediğinden ya da ödenemediğinden, göçmenler zor durumda kalmaya devam etmişlerdir. Çoğu zaman muhacirlerin mağduriyetini gidermek için başta II. Abdülhamid olmak üzere Osmanlı Devleti girmiş, iyi ilişkilere halel gelmemesi için hak sahiplerine ödemeler

⁹³ BOA. BEO., 4001/300055.

⁹⁴ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, s. 321-322.

yapmıştır. 1912 yılına gelindiğinde senelik 110 bin liralık dörtleme bedeli, Osmanlı bütçesindeki yerini almıştır.

Karadağ'ın diğer Balkan devletleri ile birlikte savaşa girmesi sorunun üstüne kül atılmasına neden olmuş ve ne göçmenler ne de Osmanlı Devleti Balkan savaşı gibi büyük bir gaileden dolayı olayın üzerine bir daha gidememiştir. Böylece Karadağ Devleti göç ettirmek zorunda bıraktığı Müslümanların mallarına el koyarak, kendi halkına vermiştir. Balkanlar sonraki yüzyılda birçok savaş görmüş, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve sonunda imparatorlukların sona ermesi sürecinde Osmanlı Devleti'nin ömrünün nihayete ermesi ile göçmenler hemen hemen bütün haklarını, yani geride kalan mallarını kaybetmek durumunda kalmışlardır. Kısaca Berlin Antlaşması'nda olduğu gibi yapılan antlaşmalar uygulamada istenilen sonuçları doğurmamıştır.

Bu tür sorunlar sadece Karadağ'dan göç eden Türkler ve Müslümanlar için geçerli olmamıştır. Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında göçe tabi olan herkes geride bıraktıkları malları kaybetmişlerdir. Tabii ki göç sırasında yaşanan acılar ve ölümler bu makalenin konusunu teşkil etmemektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), Dahiliye Mektub-u Kalemî (DH.MKT), 2807/10, 874/75.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (YA.RES), 74/5.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 52/5134, 102/10135.

İradeler Hususi (İ.HUS), 73/1316.

Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme (A.MKT.MHM), 526/27.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 2783/208700, 256/19129, 3756/281656, 3526/264434, 3534/264996, 4001/300055

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 226/146.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (M.M.Ş.C.), Devre 2, Cilt 2, İçtima Senesi 1, İnikad 29, 26 Haziran 1328 (1912), TBMM Kütüphanesi, Ankara, s. 186.

Kitap ve Makaleler

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Çağatay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001

Akşin, Sina, *Türkiye Tarihi, (Osmanlı Devleti 1600-1908)*, III, Cem Yayınevi, İstanbul 1997.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789- 1914)*, İş Bankası, Ankara 1987.

Arsava, Ayşe Füsün, *Azınlık Kavramı ve Azınlık haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1993.

Aydın, Mithat, "Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, Sayı:15, Ankara 2004, s. 139-163.

_____, "Bosna-Hersek Ayaklanması(1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Bellekten*, LXIX/256, (Aralık 2005), Ankara, s. 913-935.

Baltalı, Kemal, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması" *Bellekten*, LI/199; (Nisan 1987), s. 205-230.

Beldiceanu, Nicoara, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi - I: Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, Ed: Robert Mantran, İstanbul 1992, s. 147-163.

Berlin Muahedenâmesi, İstanbul Atatürk Kitaphı, Nr. S. 15. Nr.Bel_ Osm_0.00638/03

Çakar, Enver, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, Elazığ 2002, s. 261-282.

Çakmak, Zafer, “1875 Hersek İsyanı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, Elazığ 2003, s. 241-254.

_____, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek’i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti İle Yaptığı Antlaşma” *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Elazığ 2003, s.16-20.

Çavuşoğlu, Halim, “Yugoslavya-Makedonya” Topraklarından Türkiye’ye Göçler ve Nedenleri”, *Bilgi*, Sayı: 41, (Bahar 2007), s. 123-154.

Çelik, Bilgin, “Osmanlı- Karadağ Sınır Sorunları ve Balkan Savaşlarına Etkileri”, *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011)*, İstanbul 2012, s. 141-160.

Erkan, Davut, “II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 35, İstanbul 2010, s. 33-80.

Gencer, Ali İhsan, “Ayastefanos Antlaşması”, *TDVİA*, IV, İstanbul 1992, s. 225.

Gölen, Zafer, “1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *History Studies*, I/1, (2009), s. 212-296.

_____, “1857-59 Bosna Hersek İsyânı”, *Belleten*, LXXIII/30, (Ağustos 2009), Ankara, s. 465-535.

Hertslet, Edward, *The Map of Europe by Treaty (1875-1891)*, v. 4, Haerison and Sons, London 1891.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal (1300-1600)*, I, Eren, İstanbul 2001.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İsdibdat Devirleri (1876-1907)*, VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Karatay, Osman, “Osmanlı Hakimiyetinde Karadağ”, *Balkanlar El Kitabı, I: Tarih*, Derleyenler Osman Karatay- Bilgehan A. Gökdağ, Ankara 2006, s. 361-369.

_____, “Karadağ’ın Bağımsızlık Mücadelesi”, *Balkanlar El Kitabı, I: Tarih*, Derleyenler: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, Ankara 2006, s. 459-471.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Kurat, Yuluğ Tekin, “1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri”, *Belleten*, XXVI/103, (Temmuz 1962) s. 567-592.

Lee, Stephen J, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*, Dost Kitabevi, Ankara 1984.

- Moačanin, Nenad, “Karadağ”, *TDVİA*, XIV, İstanbul 2001, s. 384-385.
- Muâhedat Mecmuası*, V, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2005.
- Özkan, Ayşe, “Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan’dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti’nin Sırbistan’dan Çekilişi (1862-1867)”, *Akademik Bakış*, V/9, (Kış 2011), s. 123-138.
- Özcan, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.
- Palairret, Michael, *Balkan Ekonomileri 1800-1914*, çev: Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2000, s. 242
- Seven, Özlem, *Lozan’da Azınlık Kavramı ve İki Dünya Savaşı Arası Dönemdeki Uygulamaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Shaw, Stanford-Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Türkçe: Mehmet Harmancı, İstanbul 1982.
- Şentürk, Hüdayi, “Tuna Vilayetinin Teşkiline Karadağ Ve Hersek Vukuatına Dair (1861) Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha“ *Bellekten*, LIX/226, (Aralık 1995), Ankara, s. 715-797.
- Şimşir, Bilal, *Rumeli’den Türk Göçleri: Belgeler*, II-III, Türk Tarih Kurumu Ankara 1989.
- _____, “Balkanlar ve Türkiye”, *Balkanlardaki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001)*, Bursa 2002, s. 19-40.
- Temizer, Abidin, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun 2007.
- _____, *Karadağ’ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun 2013.
- Wilkinson, John Gardner, *Dalmatia and Montenegro*, London 1848.
- Us, Hakkı Tarık, *Meclis-i Mebusan (1293- 1877) Zıbat Ceridesi*, I, İstanbul 1939.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Hakkında Şûra Mazbatası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VI/9, İstanbul 1954, s. 130.
- Ünlü, Mucize, *Kosova Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2002.